

UOT 81'28

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.180>

ZÜLFÜYYƏ İSMAYIL

KƏNGƏRLİ RAYONU ŞİVƏLƏRİNDƏ SAMİTLƏR SİSTEMİ

Məqalədə Kəngərli rayonu şivələrinin samit səslər sistemi təhlil olunur. Burada leksik vahidlərin fonosemantik xüsusiyyətləri üzə çıxarılır. Aydın olur ki, bu proses dilin daxili qanunları ilə idarə olunur. Kəngərli rayonu şivələrində ədəbi dilimizdəki samitlərin hamısı [23 samit] işlənir. Buna baxmayaraq, burada ədəbi dildə olmayan bəzi samitlər də özünü göstərir.

Azərbaycan dilinin digər şivələrində olduğu kimi Kəngərli rayonu şivələrində işlənən samitləri və onların variantları əmələ gəlmə yerinə və üsuluna görə iki yerə bölünür.

Kəngərli şivələrdə geniş yayılmış fonetik xüsusiyyətlərdən biri də samitlərin dəyişməsidir. Burada samitlərin əvəzlənməsi dedikdə ədəbi dildə işlənən bu və ya başqa samitə Kəngərli şivələrində hansı samitin uyğun gəldiyi başa düşülür. Bu şivələrdə kar samitlərin cingiltili, cingiltili samitlərin kar və cingiltili samitlərlə, kar samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi özünü göstərir.

Kəngərli rayonu şivələrinin təhlili sübut edir ki, bu araşdırma linqvistik baxımdan əhəmiyyətli olduğu kimi, tarixi nöqteyi-nəzərdən də əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *Kəngərli rayonu, şivə, fonetik, samit, kar, cingiltili.*

Giriş. Azərbaycan dilində işlənən samitlərin hamısına şivələrimizdə rast gəlinir. Lakin elə samitlər də var ki, onlar yalnız bir qrup şivələrimizdə işlənir. Bu konsepsiya ilə bağlı professor İbrahim Bayramov yazır: "... elə samit səsə rast gəlinir ki, qədim dövr ədəbi dilimizdə işlənsə də, bu gün həmin samit yalnız ayrı-ayrı şivələrimizdə müşahidə olunur. Şivələrimizdə 37 samit səs var" [1, s. 95].

Samit səslərin təsnifi: Azərbaycan dilinin digər şivələrində olduğu kimi Kəngərli rayonu şivələrində işlənən samitləri və onların variantlarını əmələ gəlmə yerinə və üsuluna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Əmələ gəlmə yerinə görə:

a] boğaz samitləri: h, h̄, q,

b] dilarxası samitlər: q, k', q̄, x, ğ, η

c] dilortası samitlər: k, kc, g, y, x'

ç] dilönü samitlər:

1] damaq-diş samitləri: ş, j, ç, çc, c, ç, r, u

2] dil-diş samitləri: t, tc, d, d̄, dz, l, n, s, z

d] dişarası samit: ž

e] diş-dodaq samitləri: v, f, w

ə] qoşadodaq samitləri: b, b̄, m, p, pc

Əmələ gəlmə üsuluna görə

a] küylü samitlər.

Küylü samitlər aşağıdakı qruplara bölünür:

1] partlayan samitlər: q, q̄, k', k, kc, g, t, tc, d, d̄, p, pc, b, b̄, η

2] sürtünən samitlər: h̄, h, x, x', ğ, y, ş, j, s, z, ž, dz, v, f

3] qovuşuq samitlər: c, ç, ç, çc, u, dz, η

b] sonor samitlər: r, l, n, m,

3] Səs tellərinin iştirakına görə:

a] **kar samitlər:** h, h̄, q, k', q̄, d, x, x', k, kc, p, pc, ç, çc, c, t, tc, s, ş, f, ɯ, b;

b] **cingiltili samitlər:** q, ğ, g, c, j, d, y, z, ž, dz, v, b, l, m, n, ŋ, r, w

Samitlər və onların variantları

Kəngərli rayonu şivələrində ədəbi dilimizdəki samitlərin hamısı [23 samit] işlənir. Buna baxmayaraq, burada ədəbi dildə olmayan bəzi samitlər də özünü göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

h̄, d, q, x', kc, pc, çc, tc, ɯ, b, ž, dz

k' səsi. Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində özünü göstərən k' səsinə Kəngərli rayonu şivələrində də rast gəlinir. k' səsi Azərbaycan əlifbasındakı q səsinin variantıdır və səs tellərinin vəziyyətinə görə kar, əmələ gəlmə yerinə görə dilarxası, əmələgəlmə üsuluna görə partlayan samitdir. Akademik M.Ş.Şirəliyev qeyd edir ki, türk dillərinin çoxunda işlənməkdə olan k' səsinə bəzi dialekt və şivələrimizdə rast gəlirik [8, s. 75]. E.İ.Əzizovun fikrincə, söz əvvəlində k səsinin yerinə k' samitinin işlənməsi tarixi uyğunluqdur. Müəllif haqlı olaraq dilortası k səsinin mövqeyində işlənən dilarxası k' səsini tarixən Azərbaycan dilinin səs sistemi ilə özgə dillərin səs sistemlərinin qarşılaşması nəticəsində meydana çıxan fonetik xüsusiyyət [depalatallaşma] hesab edir [3, s. 95]. Bəzi dilçi alimlər məsələyə tarixi-ənənəvi prinsiplərdən yanaşırlar. M.İslamov yazır ki, Azərbaycan dilini başqa türk dillərindən fərqləndirən, birinci növbədə, qırpaq tipli türk dillərindən ayıran cəhət onda söz əvvəlində cingiltili q səsinin işlənməsidir. Halbuki qırpaq tipli türk dillərində və eyni zamanda oğuz tipli türk dillərindən sayılan türk dilində də söz əvvəlində q səsinin karı olan q səsi işlənir [4, s. 30]. k' səsi cənub qrupuna aid olan Kəngərli rayonu şivələrində sözün əvvəlində, ortasında və axırında işlənir.

Sözün əvvəlində: k'ifil “qıfıl”, k'uş “quş”, k'if “qıf”, k'ıç “qıç”, k'üçüx “küçük” və s.

Sözün ortasında: sak'qal, hok'qa, tik'qıltı, ayak'qabı, qarışk'a, qaşk'a, dok'uz “doqquz”, dık'qılı, çak'qal, sak'qız.

b̄. Kəngərli rayon şivələrində b samitinin dialekt variant və b samitinə nisbətən kar tələffüz olunur. Sözün ortasında b və ya p samiti ilə yanaşı gələrək karlaşır və p samitinin tələffüzünə uyğun deyilir. Məsələn: ta**bb**aca “tabmaca”, zı**bb**ıltı “zıppıltı”, qa**bb**az “qappaz”, ta**bb**az “tapmaz”, tap**bağ** “tapmaq”, tap**ba**ca “tapmaca” və s.

d̄. Bu, səs tellərinin vəziyyətinə görə kar, əmələ gəlmə yerinə görə diş, əmələ gəlmə üsuluna görə partlayan samitdir. d və t samitlərinin birgə əlamətlərini göstərir. Sözün hər yerində işlənə bilir.

Sözün əvvəlində: d̄oxtur “doktor” < həkim, d̄irextor “direktor” və s.

Sözün ortasında: qə**d̄**dəməx' “qəddəmək” < qələmin uc hissəsini yonmaq, ye**d̄**di, da**d̄**dan, sü**d̄**süz, alma**x̄**d̄an “almaqdan”, baş**d̄**ix “başlıq”, bulut**d̄**ı “buludlu”, eti**d̄**m, e**ş**it**d̄**im, itip**d̄**i, get**d̄**i, ləngit**d̄**m, muncux**d̄**u, tutacax**d̄**ı “tutacaqdır”, tut**d̄**um, sütü**d̄** “süddür”, be**ş**d̄ən və s.

Sözün sonunda: şüyü**d̄**, də**d̄**, palı**d̄** və s.

ŋ – Azərbaycan dili şivələrində işlənən samitlərdən biri də ŋ samitidir. ŋ səs tellərinin vəziyyətinə görə cingiltili, əmələ gəlmə yerinə görə dilarxası, əmələ gəlmə üsuluna görə partlayan samitdir. Bu səsə velyar ŋ, sağır ŋ da deyilir. Türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin qədim samitlərindəndir. Yazılı abidələrdə bu samit söz ortası və söz sonu mövqələrində həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə işlənmişdir. Velyar ŋ səsi Kəngərli rayonunun şivələrində müşahidə olunur. ŋ səsi həm söz köklərində, həm də şəkilçilərdə [yiyəlik hal, II şəxs mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərində] özünü göstərir: so**ŋ**ra, tə**ŋ**əx', da**ŋ** bə**ŋ**ə, qapı**ŋ**, al**ŋ**, üz**ŋ**ə, göz**ŋ**ə, düşərs**ŋ**, ma**ŋ**a, sa**ŋ**a, so**ŋ**ra, bal**ŋ**, əli**ŋ**, ata**ŋ**a, qolu**ŋ**a və s. Velyar ŋ səsinin

saxlanması halları professor M. Məmmədli belə izah edir: “Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunur: ağılğa, yerin, yeriniz, üzünə, elin, eliniz, yazırsınız, gəlcəsiniz, qoşa, özü, alırsınız, gəlirsiniz və s. [6, s. 61]. M.Şirəliyev yazır: “... η səsinin qədim şəkli qovuşuq nq, nğ, ng olmuşdur ki, bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə, klassiklərimizdə və dialektlərimizdə görə bilərik. M.Kaşğaridə tanga, sanga, songur “son”, tengri “tanrı” tengiz, A.Bakıxanovda: onga – ...Ağanın vəsfindən bəyan etməkdən mehribanın dəxi onga təəşşüq yetiri ola [A.Bakıxanov. Kitabı-Əsgəriyyə], M.F.Axundovda: yeni dünya [M.F.Axundov], songra – neçə vaxtdan songra... [M.Kazımbəy. Dərbəndnamə] və s. daha sonralar qovuşuq nq səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin n ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə q, ğ, g ünsürünə üstünlük verilmişdir. ğ səsinin yumşalması nəticəsində onun yerində bəzi şivələrdə y səsi meydana gəlmiş, bəzi şivələrdə də ğ səsi v səsi ilə əvəzlənmişdir” [8, s. 76]. H.Mirzəzadə η samitinin şivələrimizdə işlənməsi ilə bağlı yazır: “Müasir dialektlərimizdə, xüsusən qərb qrupu şivələrində dilimizdə normal hal kəsb etmiş n səsinə başqa, onun daha iki növü işlənir. Bunlardan biri ɔ [sağır nun], digəri isə qovuşuq n [n+q] səsidir. Hər iki səs istər qədim, istərsə də müasir türk dillərində söz başında işlənmir, lakin söz ortasında təxminən bütün türk dillərində təsadüf edilir. Azərbaycan dilində də eyni mənzərəni görürük. Azərbaycan dialektlərində, eləcə də XIX əsr xalq yaradıcılığı materiallarında buna istənilən qədər misallar tapmaq mümkündür” [6, s. 22-23].

Kəngərli rayonu şivələrində rast gəldiyimiz η samitinin kök və şəkilçilərin tərkibində işlənməsi ilə bağlı nümunələri Musa İslamovun “Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti” kitabındakı bölgüyə [4, s. 40-41] əsasən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırırıq:

a] söz köklərində η samitinin işlənməsi: donuz “donuz”, “önlük”, sonra “sonra”, aqmaq

b] mənsubiyyət şəkilçisinin II şəxs tək və cəmində η samitin işlənməsi: ağılğa “sənin ağılğa”, üzünə “sənin üzünə”, yeriniz “sizin yeriniz”, qəlyənə “sənin qəlyənə”, elni “sənin elni”, özün “sənin özün”, yerin “sənin yerin”, divanə “sənin divanə”, yayla “sənin yayla”, üzünə “sənin üzünə”, gözünə “sənin gözünə” və s.

c] xəbərlilik kateqoriyasının II şəxs cəmində η samitinin işlədilməsi: mə:limsiniz “siz müəllimsiniz”, cavansınız “siz cavansınız”, çölçüsünüz “siz çölçüsünüz”, kümcüsünüz “siz kümcüsünüz” η siz barama qurdu bəsləyəniniz, kimsə “sən kimsən” və s.

d] felin müxtəlif zamanları və şəkilləri üzrə II şəxs tək və cəminin şəxs şəkilçilərində η samitinin işlənməsi: alırsınız “siz alırsınız”, oxusaңыз “siz oxusanız”, qırdınız “siz qırdınız”, yazırsınız “siz yazırsınız”, vurdunuz “siz vurdunuz”, üzdünüz “siz üzdünüz”, işdi:rdin “sən işləyirdin”, üzsəniz “siz üzsəniz”, gedin “siz gedin”, düşərsən “sən düşərsən”, gəzsən “o gəzsən”, alırdınız “siz alırdınız”, baxsaңыз “siz baxsanız”, görərsəniz “siz görərsəniz”, gəlirsəniz “siz gəlirsəniz”, alırsınız “siz alırsınız”, alsın “o alsın”, aparın “siz aparın”, gəlsinlər “onlar gəlsinlər”, baxarsən “sən baxarsən”, səpərsən “sən səpərsən”, işdərsən “sən işləyərsən”, qazarsanız “siz qazarsınız”, yığarsanız “siz yığarsınız” və s.

e] ismin yönlük halında mən, sən əvəzliliklərində η samitinin işlənməsi: mağa “mənə”, sağa “sənə” və s.

f] ismin yiyəlik və təsirlik hallarında η samitinin işlənməsi: səni “sənin”, siri “onun siri”, atasın “onun atasın”, Sona “Sonanın”, körpün “körpünün” və s. η səsi Kəngərli şivəsində söz köklərində [ge, geniş, könl] və şəkilçilərin tərkibində [manğa, sağa, atağa, atağa, qoluğa, papağı, əminizə və s. kimi özünü göstərir.

η samitinin tarixi səslərdən biri olduğunu İsmayıl Kazımov Mahmud Kaşğarının “Divanü Luğat-it-Türk” əsərinə əsaslanaraq yazır: “Tarixi səslərdən biri sağır nun [η] səsidir.

Lügətdə [“Divanü-Lügat-it-Türk”] həmin səs nq, ng qovuşuq səsləri ilə ifadə olunmuşdur. Bu səs sözlün ortasında və sonunda müşahidə olunur. “Divan”da sağır nun [ŋ] səsi tenqri, nenq, manga, angılamaq, anqar, tüzinq, tozinq, aydıng, ayrang, tonguz, yangı, bang, belinq, şabang və s. sözlərin tərkibində işlədilmişdir” [1, s. 16].

2. Samitlərin əvəzlənməsi

Kəngərli şivələrdə geniş yayılmış fonetik xüsusiyyətlərdən biri də samitlərin dəyişməsidir. Burada samitlərin əvəzlənməsi dedikdə ədəbi dildə işlənən bu və ya başqa samitə Kəngərli şivələrində hansı samitin uyğun gəlidiyi başa düşülür. Bu şivələrdə kar samitlərin cingiltili, cingiltili samitlərin kar və cingiltili samitlərlə, kar samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi özünü göstərir.

Kəngərli şivələrində samitlərin əvəzlənməsini aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq olar.

Samitlərin dəyişməsi nəticəsində karlaşma, cingiltiləşmə, kipləşmə, novlaşma, affrikatlaşma, qeyri-palatallıq hadisələri meydana çıxır. Samit dəyişmələri söz əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir.

Karlaşma: b>p, b>f, d>t

Cingiltiləşmə: k>g, f>v [tövək], t>d, k>h [kəhli], p>b [bamador]

Novlaşma: b>f, b>v, ç>ş, q>x

Affrikatlaşma: dzorab, d>ç [çüş], k>ç, g>c

Qeyri-palatallıq: g>q, y>d [dumru], y>v [gövərti], y>q [iqnə], y>ğ [iğdə]

Samit səslər şivələrdə eyni kəmiyyətdə yayılmamışdır. Kar samitlər qərb, cənub şivələrində, cingiltili samitlər isə şimal-şərq şivələrində inkişaf etmişdir.

Söz əvvəlində samit keçidləri

b>p keçidi Kəngərli rayon şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Məsələn: putax, pıçax, piçin, pişirməx`, pükməx`, pütün, pütöv, piçməx`, pitməx`, puxça, pişir və s.

p>b keçidi: bamador, bilan, baldun “palto”, bişig, tabbaca, aşbaz və s.

f>p keçidinə Kəngərli şivələrində bəzi sözlərdə rast gəlinir: kəpgir-kəfgir, pısdıx-fısdıq, Pürüzə-Firuzə və s.

d>t keçidinə Kəngərli rayon şivələrində bəzi sözlərdə rast gəlinir; məsələn, tiş, tükan, tüş və s. Bu əvəzlənmələr Kəngərli şivələri üçün bir o qədər də səciyyəvi xüsusiyyət deyil, bu səs keçidi qırpaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvidir M.İ.İslamovun fikrincə, söz əvvəlində t səsinin işlənməsi türk dillərinin qırpaq qrupuna xas olan bir xüsusiyyətdir [4, s. 45]; məsələn, təs “döş”, tis “diş”, tamşı “damcı”[qazax], tovşan, tamşitarı, til [Qaraqalpaq], tav “dağ”, taş, til, tiş, tiz [qumuş və noqay], tinqez “dəniz”, taru “dərman” [tatar] və s.

Müasir ədəbi dilimizdəki d səsinə qazax və tatar dillərində də t səsinin [xüsusən sözlün əvvəlində] uyğun gəlidiyini görmək mümkündür. Qazaxca: til<dil; tatarca: töz<düz, teqer-mən<dəyirman, timer<dəmir [2, s. 37].

t>d keçidi Kəngərli rayon şivələrində bu keçidi bir neçə sözdə müşahidə etmək mümkündür: məsələn, dərbənməx` / tərənmək.

k>ç keçidinə Azərbaycan dilinin şivələrində rast gəlinmə də, daha çox Kəngərli rayonu şivələrinə xasdır. Naxçıvanın digər şivələrində də rast gəlinmişdir; məs.: çəkic, çüçə, çöçə və s.

k>g keçidi: geçi, geçmiş, gobud, gərmə, geç və s.

Söz ortasında samitlərin keçidi

Kəngərli rayonu şivələrində maraqlı fonetik hadisələrdən biri də cingiltili samitlərin cingiltili samitlərlə əvəz olunmasıdır. Bu dil hadisəsinə söz ortasında və sonunda təsadüf edilir:

b>v keçidi qərb şivələrinin əsas xüsusiyyətidir, lakin Kəngərli şivəsində də az da olsa təsadüf edilir: xəlvir.

q>ğ. Bu səs dəyişməsi Kəngərli rayonu şivələrində bəzi sözlərdə özünü göstərir. q səsinin ğ səsi ilə əvəzlənməsinə sözün əvvəlində rast gəlinməyə də, sözün ortasında və axırında rast gəlinir:

söz ortasında: sısğa, satğın

söz axırında: uşağ, palçığ, aşığ [ək.k.] və s.

m>n. Bu hadisə Kəngərli şivələrində söz ortasında və bəzən də söz axırında müşahidə edilir. Məsələn: münkün, inkan.

f>p keçidi: kəpgir.

t>d keçidi: Kəngərli rayonunun bütün kənd danışıq leksikasında özünü göstərir. Bu hadisənin meydana çıxması Azərbaycan dilində iki kar samitin yanaşı işlənməməsidir: dəsdə, xəsdə, bosdan, usda, küfdə, döxdür “doktor-həkim”, bosdan, dəfdər, həfdə, taxda, yasdıx, asdar, gösdəriş, işdirak, ərişdə, şəfdəli, tüşdi, isdi, cəfdə və s.

y>v keçidinin Kəngərli rayonunun şivələrində bir neçə leksik vahidə də rast gəlinir. Bu hadisənin baş verməsi açıq dodaq saitlərinin təsiri ilə izah olunur; məsələn: gövərçin, sovmax, şivit və s.

v>y keçidinə Kəngərli rayonu şivələrində açıq dodaq saitlərindən sonra rast gəlinmişdir: doyğa, kösöy və s.

ğ>q keçidinə Kəngərli şivələrində daha sıx müşahidə olunur, məsələn: yorqan, qarqa, damqa, yorqun, qayqanax, qarqış, qırqı, şıdırqı, qırqınn və s.

h>y dəyişməsinə də Kəngərli rayonunda bəzi sözlərdə təsadüf olunur: Meyti, söybət və s.

Söz sonunda samitlərin keçidi

b>p keçidi əsasən, Kəngərli şivələri üçün daha çox xarakterikdir: əzap, məktup, katip, corap, hesap, kabap, boşqap və s.

b>f keçidini təhlil edən bəzi dialektoloq alimlər bu cür dil faktına Naxçıvanın dialekt və şivələri üçün xarakterik hal hesab etsə də, tədqiq etdiyimiz rayonun şivələrində b>f keçidinə rast gəlmədik.

d>t keçidi Kəngərli şivələrində müxtəlif kəmiyyətdə işlənir: polat, şabalıt, savat, bulut, qanat, yurt, armıt, kənt/kət, palıt, qurt, süit və s.

z>s keçidi qərb şivələrində geniş yayılmışdır: palas, qarpıs, uldus, xorus, atlas, səkgis, dokkus, Şahbus, Nərgis, buynus və s. Bu səs keçidi qaqauz dilində də söz sonunda özünü göstərməkdədir; məs.: kıs, otus, denis [9, s. 59].

c>ş keçidi Kəngərli şivələrində geniş dairədə işlənməkdədir: saş, ağaş, qılış, ülgüş, süzgəş, qarağaş, möhdəş, öyəş, umaş, kərpiş, ağaş, ehtiyaş, oruş, çəküş, xəş, nadiş, avış “ovuc”, dilmaş və s.

ç>ş. Təkhəcalı sözlərin sonunda ç>ş keçidi Kəngərli rayonu şivələrinin xarakterik xüsusiyyətidir: köş, üş, aş<aç, qoş, saş, keş, seş, qoş, qış “qıç”, öş “ölç” və s. Bu səs keçidinin geniş yayılmasının səbəbi digər türk dilləri ilə müqayisədə aydınlaşır. Azərbaycan ədəbi dilindəki ç samitinə qırpaq tipli türk dillərində ş samiti uyğun gəlir; məs.: köqerşin, köşe [qazax], avşı, aş, saş [Qaraqalpaq] [9, s. 45].

c>j təkhəcalı sözlərin sonunda c>j dəyişməsi Kəngərli rayonu şivələri üçün xarakterik olmasa da, bəzi sözlərdə müşahidə olunur: aj, gij, gejj, sajj və s.

q>x dəyişməsinin işlənməsinə görə şivələr iki qrupa bölünür: 1] şimal-şərq

şivələrində çoxhəcalı sözlərin sonunda ğ səsinə; 2] qərb, cənub və şimal-şərq

şivələrində isə x səsi üstünlük təşkil edir: Kəngərli rayon şivələrində əsasən, q>x əvəzlənməsi müşahidə olunur: çubux, balıx, torpax, qulax, qaranlıx, qabax, qabıx, otax, papax,

yeylax, çanax, qolçax, başmax, sumax, yamax, çardax, alaçix, qaçax, ayax, darax və s.

k>g keçidi şimal-şərq şivələrinin xarakterik xüsusiyyətidir. Bu şivələrdə çoxhecalı sözlərin sonunda g səsinin tələffüzü geniş yayılmışdır. Amma buna baxmayaraq bəzi dil faktlarında k>g əvəzlənməsinə rast gəlirik. Məsələn: əsgı-əski, səpgı-səpki, əsgiy-əskik və s.

Naxçıvan, ələlxüsus da, Kəngərli rayonun şivələrində k>g deyil, k>x` keçidi daha geniş yayılmış dil faktıdır.

k>x` keçidi Kəngərli rayonunun şivələri üçün səciyyəvidir, məsələn: itix`, kəpənəx`, ələx`, dürməx`, təpıx`, çörəx`, əysıx`, pətəx` və s.

k>y keçidi. Bütün şivə qruplarında az və ya çox dərəcədə söz sonunda y səsinə rast gəlinir: çörəy, beşiy, gedəy, erkəy, əriy, yedəy, üzüy, gödəy, dəlləy, ürəy, kürəy, kəkliy, çökəy, köynəy, inəy, biləy, çökəy, kəpəy, əlcəy, yeməy və s.

Şivələrdə geniş yayılmış fonetik xüsusiyyətlərdən biri də samitlərin dəyişməsidir. "Samitlərin dəyişməsi nəticəsində karlaşma, cingiltiləşmə, kipləşmə, novlaşma, affrikatlaşma, qeyri-palatalıq hadisələri meydana çıxır. Samit dəyişmələri söz əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir" [6, s. 64].

Samitlərin artımı. Kəngərli rayonu şivələrində də dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, samitlərin artımına ən çox söz əvvəlində, ortasında və qismən də axırında rast gəlmək olar:

Söz əvvəlində samitlərin artımı. y səsinin artımı. Bu səs Kəngərli şivələrində, əsasən qapalı saitlərin əvvəlinə artırılır. Məsələn, yesir//yesir<əsir, yalov-alov. Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizdə müşahidə olunan y səsinin artımına bir tarixi hadisə kimi yazılı abidələrdə də rast gəlinir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində: yağac, yigit, yiti, yulduz, yüz, yul, yulan [9, s. 91]; Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarında; yigit, yidan, yuca [5, s. 31]; İbn-Mühənnada: yigde, yigne, yipekçi, yiti, yüzük [7] və s. sözlərdə görmək olar.

h səsinin artımı. Söz əvvəlində h səsinin artımına bütün dialekt və şivələrimizdə təsadüf etmək mümkündür. Bu hadisəyə Kəngərli şivələrində a, ə, e, i saitləri ilə başlayan sözlərin əvvəlində rast gəlinir. Məsələn, hasat//hasand-asan, həylə, həylədi<elədir, həlbət-əlbəttə, haçar-açar, həylənçinə // həyləcənə < elə və s.

M.İ.Adilovun fikrincə, dilin nisbətən qədim leksik təbəqəsi olan vokativ sözlərdə h səsi xüsusi yer tutur və həmin sözlərin çoxu bu səslə başlayar: ho, hoho, hiş, hay, hov, hüşt-hüşt, hay-hay, hot-hot və s. Akad. M.Ş.Şirəliyev h-səs artımının ərəb və Qafqaz-iber dillərinin təsiri olduğunu ehtimal edir [8, s. 100]. L.A.Pakrovskaya h səsinin söz əvvəlinə artımının qaqauz dilində daha geniş yayıldığını göstərir [11, s. 72].

Söz ortasına samitlərin artımı. y səsinin artımı. Kəngərli rayonu şivələrində söz ortasında y səsinin əlavəsi iki şəraitdə özünü göstərir:

a) Saitlə samit arasında: beysavat, həylə.

b) İki sait arasında: xayın, tiyatır, zəyif, biyabır, neymət və s.

n səsinin artımı. Məs.: çiling, zirəng.

h səsinin artımı: Məs.: camahat, sahat, mahna, nəhlət və s.

g səsinin artımı. Məs.: ötərgi-ötəri, gedərgi-gedəri, köçərgi<köçəri

Söz axırına samitlərin artımı.

Sözlərin axırına samitlərin artımı Kəngərli rayonu şivələrində az təsadüf edilən fonetik hadisələrdəndir. Bunları aşağıdakı hallarda görmək olar:

y səsinin artımı: Məs.: kiloy, bəzən də kiolv kimi səslənir.

n səsinin artımı: Məs.: bicıqqan < bir azca, gəlincən [ək.k.].

Bundan başqa, Kəngərli şivələrində sözün axırına bəzən d, z, m, t səsləri də əlavə edi-

lärək işlədilir. Məs.: hasand // hasant // hasat < asan, dıncırd < dıncır [balaca], urusyət, bəlkəm [ək.k.], sohram, dəfəm, kərəm, firsənət < fürsət, zirəng.

Söz sonun da d, z, m, n, y, t səslərinin artımına az və ya çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrimizdə təsadüf etmək mümkündür.

Samitlərin düşümü. Samitlərin düşməsi hadisəsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müşahidə edilir. Bunlardan axırını ikisi Kəngərli rayonu şivələri üçün daha səciyyəvidir.

Sözün əvvəlindən samitlərin düşməsi. Kəngərli şivələrində sözün əvvəlindən y, h, g, s samitlərinin düşməsinə Usub, ulğum [ək.k.] sözlərində təsadüf edilir. Bunlardan əlavə, y səsinin düşümü tərkib daxilində ikinci sözün və şəkilçinin əvvəlində də müşahidə edilir. Məs.: oənə < o yana buana < bu yana [ək.k.].

Bu hadisə Azərbaycan dilinin Qazax, Şəki dialektlərində, Muğan qrupu və Qarabağ dialektinin Əfşar şivəsində də qeydə alınmışdır. M.İ.İslamova görə, sözün əvvəlindən y səsinin düşməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin Şəki, Qazax dialektləri, Zaqatala və Qax şivələri üçün səciyyəvidir [4, s. 56].

Söz əvvəlindən y səsinin düşməsi hadisəsi klassiklərimizin əsərlərində, xüsusən də M.Füzulinin dilində daha çox işlənmişdir: erim, erinə, er, eddi, etirdi, etər və s.

Bu hadisəyə türk dillərində də rast gəlinir. Qaqauz dilində: üzü < yüzü, imekler < yemeklər; qaraçay-balkar dilində: axşi və s.

Sözün ortasından samitlərin düşməsi. Kəngərli rayonu şivələrində sözün ortasından samitlərin düşməsi hadisəsi daha çox yayılmışdır.

l səsinin düşməsi. Burada l səsinin düşməsinə bir neçə sözdə təsadüf edilir. Məs.: çilə, piləkən // pillakan, pilakana, öşdü / öşmək-ölçmək.

Söz ortasından l sonunun düşməsinə dialekt və şivələrimizdə də rast gəlinir. M.A.Şirəliyev bu hadisənin diş [t, ş, ç] və x, k səslərindən əvvəl gəldiyini göstərir [8, s. 107]. Bu hadisə bəzi türk dillərində də vardır. Həmin hadisənin çuvaş dilində kin < kelin; başqırd dilində kigan < kilgan < gələn [9, s. 182]; türkmən dilində çelek < çəllək [9, s. 48] sözlərində də görmək olar.

n səsinin düşməsi. Sözün ortasından n səsinin düşməsi Kəngərli şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Burada həmin hadisə sadə və mürəkkəb sözlərdə özünü göstərir. Bunu aşağıdakı sözlərdə görmək olar: Məs.: kətdə, kəççi/kətcı, qət, sı:ra [b.k.], tufək/tufəy/tüəg və s.

h səsinin düşməsi. Məs.: sö:bət, şö:rət, səf, tə:r, sə:r, şə:r [ək.k.], kö:nə<köhnə və s.

v səsinin düşməsi. Dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Kəngərli rayonu şivələrində də v səsinin düşməsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdən biridir. Məs.: lo:ğa, do:ğa, do:şan, qo:zamağ və s.

Sözün axırından samitlərin düşməsi. v səsinin düşməsi. Kəngərli rayonu şivələrində sözlərin sonundan v səsinin düşməsi hadisəsinə dodaq saitlərindən sonra və ya sonu ov, öv ilə qurtaran sözlərdə rast gəlmək olar. Məs.: kösö, oxlo və s.

t səsinin düşməsi. Sözün sonundan t səsinin düşməsinə sonu samitləri ilə bitən sözlərdə təsadüf edilir. Məs.: dos, vax, üs, dürüs, sus, artis, faşis, iras və s.

r səsinin düşməsi. Başqa qrup dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Kəngərli şivələrində də sözlərin sonundan r səsinin düşməsinə tez-tez müşahidə edirik. Bunu aşağıdakı hallarda görmək olar.

a] Felin əmr şəklində sonu r səsi ilə bitən bir sıra sözlərin sonundakı r səsi düşür. Məs.: gəti, götü < götür, otu < otur. Burada r səsinin düşməsi həmin hecalarda vurğunun zəifləməsi ilə əlaqədardır.

b] III şəxs xəbərlik şəkilçisində [-dır⁴] r səsi düşür. Məs.: budu, odu, yekədi, yoxundu, yoxdu, yaxşısı, evdədi və s. Burada isə r səsinin düşməsinə səbəb -dır⁴ xəbərlik şəkilçisinin vurğu qəbul etməməsidir.

v] Bir və qədər sözlərinin axırındakı r səsi düşür. Məs.: bi dəfə, bi dənə, o qədə, nə qədə və s.

Bu məsələ ilə əlaqədar H.Mirzəzadə yazır: “Azərbaycan dilində r səsinin düşməsi həqiqətən tarixi keçmişə malikdir. Eyni zamanda bu xüsusiyyət keçici deyil, daimi hal kəsb etmişdir. Azərbaycanın cənub dialektlərində, hətta Cənubi Azərbaycanın canlı danışıq dilində, demək olar ki, -dir xəbər şəkilçisi -di formasında sabitləşməyə doğru gedir [3, s. 31-52].

Söz sonunda r səsinin düşməsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə nisbətən Kərkük dialektində daha güclüdür [10, s. 131]. Sözlərin tərkibindən r səsinin düşməsi bir sıra başqa türk dillərində [özbək, qırğız, qazax və s.] də müşahidə edilmişdir [10, s. 10].

Nəticə. Son olaraq qeyd edək ki, Kəngərli rayonu şivələrinin samit səslər sistemini təhlili leksik vahidlərin fonosemantik xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Aydın olur ki, bu proses dilin daxili qanunları ilə idarə olunur. Odur ki, dilin tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini və ələlxüsus da, fonetik sisteminin araşdırarkən tədqiqata cəlb olunan konkret obyektədən asılı olmayaraq, sistem şəklində inkişafın ümumi qanunauyğunluqları nəzərə alınmalıdır. Kəngərli rayonu şivələrinin təhlili sübut edir ki, bu araşdırma linqvistik baxımdan əhəmiyyətli olduğu kimi, tarixi nöqtəyi-nəzərdən də əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, araşdırılan istənilən leksem bu və ya digər fonetik variantlarda müəyyən dəyişikliklərlə Azərbaycan dili dialekt və şivə leksikasında müəyyən qədər özünü göstərir. Bəzən dialektlərdə təsadüf edilən leksemlərdə çoxvariantlılıq özünü göstərir. Qeyd edək ki, bəzi sözlərdə baş verən fonetik dəyişmələr qədim dövrün dil xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlamışdır ki, türkoloji ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, bu proses artıq türk dilləri üçün keçilmiş bir mərhələdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ.M. Azərbaycan dialektologiyası. Ankara: 2022, 456 s.
2. Əzizov E. Köktürk vokalizminin Azərbaycan dilində təzahür xüsusiyyətləri / Humanitar elmlər seriyası, 2009, № 3, s. 25-47.
3. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, 352 s.
4. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 275 s.
5. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib edənləri: Zeynalov F., Əlizadə Z. Bakı: Azərnəşr. 1988, 265 s.
6. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dialektologiyası: Dərslik. Bakı: Zərdabi LTD, 2019, 352 s.
7. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dilinin Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281 s.
8. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. II c., Bakı, 1968, 421 s.
9. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı: Elm, 1984, 152 s.
10. Малов С.Е. Уйгурский язык. Москва-Ленинград, 1956, 204 с.
11. Пашаев Г.И. Фонетика Керкукского языка: Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. Баку, 1969, 31 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayilzulfyee@yahoo.com

Zülfüyya İsmayıl**THE CONSONANT SYSTEM IN THE ACCENTS OF THE KANGARLI DISTRICT**

The article analyzes the system of consonant sounds of Kangarli district accents. The phonosemantic features of lexical units are revealed here. It becomes clear that this process is controlled by the internal laws of the language. All the consonants in our literary language are used in the dialects of Kangarli region. Nevertheless, some consonants that are not in the literary language appear here.

As in other accents of the Azerbaijani language, the consonants used in the accents of the Kangarli region and their variants are divided into two parts according to the place and method of formation.

One of the common phonetic features in Kangarli accents is the change of consonants. Here, the consonants' substitution means which consonant corresponds to this or another consonant used in the literary language in Kangarli accents. The replacement of voiceless and voiced consonants is evident in these dialects.

Analysis of the accents of Kangarli district proves that this study is important from a historical point of view, as well as from a linguistic point of view.

Keywords: *Kangarli district, accent, phonetic, consonant, voiceless, voiced.*

Зульфья Исмаил**СИСТЕМА СОГЛАСНЫХ В ДИАЛЕКТАХ КЕНГЕРЛИНСКОГО РАЙОНА**

В статье анализируется система согласных звуков диалектов Кенгерлинского района. Здесь выявляются фоносемантические особенности лексических единиц. Очевидно, что этот процесс регулируется внутренними законами языка. В диалектах Кенгерлинского района используются все согласные нашего литературного языка. Тем не менее, здесь также можно встретить некоторые согласные, которых нет в литературном языке.

Как и в других диалектах азербайджанского языка, в диалектах Кенгерлинского района согласные и их варианты делятся на два типа в зависимости от места и способа образования.

Одной из общих фонетических особенностей Кенгерлинских диалектов является смена согласных. Здесь замена согласных означает, какой согласный соответствует тому или иному согласному, используемому в литературном языке в Кенгерлинских диалектах. В этих диалектах проявляется замена глухих согласных звонкими, звонких согласных глухими и звонкими, глухих согласных глухими.

Анализ диалектов Кенгерлинского района доказывает, что данное исследование важно как с исторической, так и с лингвистической точки зрения.

Ключевые слова: *Кенгерлинский район, диалект, фонетический, согласный, глухой, звонкий.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 22.02.2023

Son variant 12.03.2024